

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

СВЯЩЕНКО ЗІНАЇДА ВАСИЛІВНА

УДК 94(470+571) “1900/1906”(043.3)

**ПРОУРЯДОВІ АГРАРНІ ІНІЦІАТИВИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ НА
ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ**

07.00.02 – Всесвітня історія

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Донецьк – 2013

Дисертацією є рукопис

Роботу виконано на кафедрі всесвітньої історії та правознавства Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

Науковий консультант: доктор історичних наук, професор
Морозов Анатолій Георгійович,
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького,
завідувач кафедри архівознавства, новітньої історії та
спеціальних історичних дисциплін

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України
Ресніт Олександр Петрович,
Інститут історії України НАН України,
заступник директора

доктор історичних наук, професор
Дьомін Олег Борисович
Одеський національний університет ім.І.І.Мечникова,
завідувач кафедри нової та новітньої історії

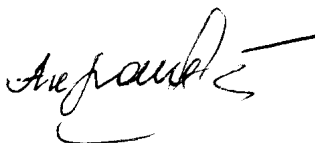
доктор історичних наук, професор
Корновенко Сергій Валерійович,
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького,
завідувач кафедри інтелектуальної власності
та цивільно-правових дисциплін

Захист дисертації відбудеться « 26 » вересня 2013 р. о 10.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 11.051.02 у Донецькому національному університеті Міністерства освіти і науки України за адресою: 83001, м. Донецьк, вул. Університетська, 24, II корпус, ауд. 38.

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Донецького національного університету за адресою: 83001, м. Донецьк, вул. Університетська, 24.

Автореферат розісланий « 26 » серпня 2013 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

О.В.Крапівін

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. З-поміж чисельних сучасних глобальних проблем, над вирішенням яких працюють як національні урядові інституції, так і міжнаціональні, чільне місце належить продовольчому забезпеченню населення Землі. У такий спосіб детермінується питання раціонального використання земельних, природних ресурсів планети, ефективного функціонування сільського господарства. Іншими словами, мова йде про вирішення аграрного питання, що, як засвідчує розвиток земної цивілізації, було, є і залишається актуальним, оскільки стосується таких важливих компонентів людського буття, як продовольча, екологічна та державна безпека, трудова зайнятість тощо.

У такому контексті актуальним і науково значущим є звернення сучасних дослідників до попереднього досвіду вирішення аграрного питання, зокрема, у Російській імперії на початку ХХ ст. У зазначений період аграрне питання для Російської імперії мало суспільно-політичне, соціально-економічне та геополітичне значення. Суспільно-політичний фактор зумовлювався суспільно-політичною, революційною активністю селянства. Соціально-економічний складник умотивовувався необхідністю усунення диспропорцій у капіталізації індустрії, фінансово-банківської справи та сільського господарства. Гармонізація у розвитку цих та інших компонентів соціально-економічної моделі Російської імперії була неможливою без реорганізації аграрного сектору економіки країни. Фактично йшлося про економічний потенціал держави, про те, чи зможе вона втриматися на тогочасній геополітичній арені як потужний гравець. Досягти цієї геополітичної мети було можливо за умови вирішення аграрного питання.

Схожу ситуацію спостерігаємо й у сучасних європейських державах, ураховуючи членів Європейського Союзу. Концептуально значною мірою стан справ в аграрному секторі економіки Російської імперії перегукується з тими ж проблемами, що мають місце у сучасних країнах Східної Європи. Ми вважаємо, що осмислення досвіду вирішення аграрного питання у Російській імперії стане у нагоді під час подолання подібних проблем у наш час.

Актуальність проблеми, що досліджується зумовлена і тим, що, попри підвищений інтерес науковців до європейської та світової історії, історії Росії початку ХХ ст., не всі аспекти висвітлено повною мірою. У такій ситуації, з одного боку, немає нічого неприродного, ураховуючи інформаційний потенціал цієї проблематики, а з іншого – вона актуалізує необхідність подальших наукових пошуків. З огляду на це перспективним є звернення до вивчення проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст.

Таким чином, тема, що обрана нами для вивчення, має наукове, суспільно-політичне та практичне значення, саме цим і зумовлена її актуальність.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано згідно з науковими планами кафедри всесвітньої історії та правознавства Уманського державного педагогічного університету ім. П. Тичини. Робота органічно пов'язана з програмою наукового пошуку Науково-дослідного інституту селянства Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького „Історичні форми ментальності, соціально-економічної та громадсько-політичної організації українського селянства” (номер державної реєстрації 0102U006796).

Об'єктом вивчення є аграрне питання у Російській імперії на початку ХХ ст.

Предмет дослідження – розробка, зміст, упровадження проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1901-1906 рр. Вибір нижньої хронологічної межі (1901 р.) зумовлено початком роботи „Комісії Центру”; верхньої (1906 р.) – відставкою С. Вітте з посади Прем'єр-міністра. В окреслений проміжок урядові та проурядові кола, реагуючи на соціально-економічні та суспільно-політичні виклики модернізації, наріжним каменем внутрішньої політики вважали вирішення аграрного питання. Упродовж 1901 – 1906 рр. урядовими та проурядовими колами було проведено значний обсяг робіт із систематизації, аналізу стану справ у сільському господарстві, напрацювання рекомендацій та нормативно-правових актів, підготовлено фундамент для проведення Столипінської аграрної реформи. Водночас, для повноти висвітлення окремих питань, автор виходила за окреслені хронологічні межі дослідження.

Територіальні межі дослідження. Опрацьовані автором матеріали стосуються території Російської імперії у кордонах, чинних упродовж окресленого хронологічного періоду. Особливу увагу приділено Харківській, Полтавській, Чернігівській, Саратовській, Томській, Московській, Самарській, Курській, Воронежській, Пензенській, Володимирській, Тамбовській, Кутаїській, Прибалтійським та іншим губерніям, Області Війська Донського тощо. Вибір таких територіальних меж зумовлено тим, що саме ці території були регіонами масових селянських виступів 1902 р., 1905 – 1907 рр. Окрім того, назви цих та інших губерній Російської імперії фігурували у проурядових аграрних ініціативах на початку ХХ ст.

Мета дисертації полягає в тому, щоб на основі опрацювання залучених до роботи історичних джерел та здобутків історіографії, новітніх методів і принципів історичного пізнання об'єктивно і комплексно проаналізувати проурядові аграрні ініціативи у Російській імперії на початку ХХ ст.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких **дослідницьких завдань**:

- з'ясувати стан наукового вивчення проблеми, рівень та повноту джерельної бази, методологію дослідження;
- вивчити особливості діяльності Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів;
- проаналізувати специфіку діяльності Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ;
- висвітлити зміст аграрних ініціатив Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів та Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ;
- проаналізувати аграрне питання у діяльності державних комісій та нарад 1901 – 1906 рр.;
- розкрити сутність проурядових приватних аграрних ініціатив та пропозицій громадських організацій;
- виявити розуміння представниками російського імперського істеблїшменту сутності аграрного питання та шляхів його вирішення;
- розкрити основні напрями діяльності уряду С. Вітте з вирішення аграрного питання;
- зіставити зміст проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст. із селянськими вимогами та наказами.

Наукова новизна одержаних результатів дослідження полягає у тому, що

вперше:

- на основі критичного переосмислення здобутків попередників, аналізу історичних джерел здійснено спробу спеціального комплексного наукового вивчення проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст.;
- проаналізовано обставини формування та рівень науковості історичних знань із досліджуваної проблеми;
- встановлено, що історична джерельна база, залучена до дисертації, є репрезентативною, достовірною, дозволяє розкрити обрану для вивчення тему, вирішити дослідницькі завдання;
- з урахуванням сучасних методологічних підходів обґрунтовано авторську методологію дослідження, а також визначено зміст таких понять, як „аграрна політика”, „аграрне питання”, „модернізація”, „аграрна модернізація у Російській імперії на початку ХХ ст.” „проурядові аграрні ініціативи у Російській імперії на початку ХХ ст.”, „Особлива нарада з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів”, „Редакційна комісія Міністерства внутрішніх справ”, „Комісія Центру”, „комісія Особливої наради О. Оболенського”, „Особлива нарада О. Стишинського”, „міжвідомча

Особлива нарада А. Куломзина”, „Комісія М. Кутлера”, „Нарада В. Гурко”, „Особлива комісія Головного управління землеробства та землевпорядкування”, що є ключовими для вивчення порушеної у дисертації проблематики;

дістало подальший розвиток твердження про те:

– що аграрне питання в урядових та проурядових колах Російської імперії на початку ХХ ст. посідало чільне місце, стало лейтмотивом внутрішньої економічної політики держави. Особливо зусилля властей з його вирішення активізувалися під час масових селянських збройних антиурядових виступів;

– що, по-перше, засідання Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів відбувалися в атмосфері коректних, тією чи іншою мірою науковообґрунтованих дискусій між прихильниками консервативної аграрної політики та їхніми опонентами; по-друге, рішення, що приймалися, ґрунтувалися на принципах поступовості та ненасилля; по-третє, прийняті по ключовим питанням соціально-економічного життя селян рішення засвідчували, що нарада обрала і дотримувалася чіткого курсу, спрямованого на модифікацію аграрного сектора економіки. Водночас ураховувалися інтереси якщо не всіх, то більшості сільгоспвиробників. Пріоритет належав розвитку особистої ініціативи селян, поступовій трансформації общинного землеволодіння в індивідуальне, становленню інституту індивідуальної селянської власності на землю; по-четверте, обговорення питань суспільно-політичного життя селян, рішення, що були прийняті, продемонстрували кардинальні зміни у ставленні держави до селян. Було визнаним за доцільне інтегрувати селянство у загальний соціальний організм Російської імперії, визнати його повноправним суб'єктом цивільно-правових відносин. Ставка робилася на стимулювання і розвиток селянського самоуправління, інтеграцію селянського мікрокосму до імперського макрокосму; по-п'яте, упродовж всього часу існування Особлива нарада виконувала функції справжнього центру з розробки основ нової аграрної політики;

доведено:

– що принципи, покладені в основу роботи Редакційної комісії, відображали не лише погляди В. Плеве на аграрне питання. Вони були співзвучні також думкам імператора, про що свідчить Маніфест від 26 лютого 1903 р. Їхній зміст не суперечив концепції державного протекціонізму над селянами, сформованій за царювання Олександра III. Вадою цих поглядів було те, що вони серйозно дисонували із тими соціально-економічними та суспільно-політичними процесами, які набирали потужних обертів у

Російській імперії на початку ХХ ст. Замість того, щоб „випустити пар” і спрямувати селянську суспільно-політичну активність у вигідне для династії продержавне річище, ставку зробили на „закручування гайок” із незначним послабленням для малочисельної категорії селян;

– що діяльність „Комісії Центру” В. Коковцова та Комісії О. Оболенського відображала особливості розуміння правлячими колами Російської імперії на початку ХХ ст. сутності аграрного питання та шляхів його вирішення. Протистояння консерватизму та лібералізму не давало можливості застосовувати конкретні уроки для покращення соціально-економічного та суспільно-політичного становища селянства, інтенсифікації сільського господарства загалом. Їхня результативність стала заручницею інтриг царедворців. Влада втрачала реальні шанси запобігти суспільно-політичним потрясінням. Невирішеність аграрного питання стала потужним каталізатором політизації селянства, його участі у подіях Першої російської революції;

з'ясовано:

– що діяльність Особливої наради під головуванням О. Стишинського та Особливої наради А. Куломзина виявилася результативною. Обидві комісії працювали напроцуд злагоджено. Вони розробили закон, за яким уперше у юридичній практиці Російської імперії регламентувався соціальний аспект у житті селян-переселенців. Влада пішла на певну лібералізацію, звівши паспортизацію населення лише до функції посвідчення особи. Також про пом'якшення державної політики у переселенській сфері свідчила відсутність на законодавчому рівні переслідування властями самовільних селян-переселенців. Позитив убачаємо і у тому, що тимчасові правила про переселення узгоджували два вектори внутрішньої політики держави: переселенський та аграрний;

– що кутлерівський аграрний законопроект носив компромісний характер. Попри часткове задоволення інтересів селян, він не обходив увагою і великих землевласників. Позитивним було те, що ним наважилися зазіхнути на „святая святих” – велике поміщицьке землеволодіння. Щоправда, лише частково. Однак це був серйозний крок уперед;

– що проектом, розробленим Народою В. Гурко, значно розширювалися права селян: за селянином-вихідцем із общини земля закріплювалася в індивідуальну власність; він отримував на неї тріаду майнових прав: володіти, користуватися, розпоряджатися; ставала об'єктом ринкових відносин. Її можна було продавати, закладати тощо. Попри ці та інші позитивні аспекти, законопроект не був позбавлений окремих недоліків: занадто бюрократизованою була схема закріплення за селянином-вихідцем із общини наділу в одному місці;

– що законопроектом Особливої комісії Головного управління землеробства та землеоблаштування передбачалися заходи з подальшого удосконалення переселення, орендних відносин, землекористування / землеволодіння. Законопроект містив умови, за яких Головному управлінню землеробства та землеоблаштування передавалися вільні казенні землі для забезпечення безземельних та малоземельних селян землею;

виявлено:

– що на початку ХХ ст. відбулися серйозні, а в окремих моментах, беручи до уваги консерватизм людської психіки, радикальні зміни у розумінні дворянами, дворянськими об'єднаннями, чиновниками, великими землевласниками, науковцями сутності аграрного питання. Усі без винятку згадані нами вище представники російського імперського соціуму не ставили під сумнів доцільність вирішення аграрної проблеми, усвідомлюючи тісний зв'язок між нею та тими суспільно-політичними потрясіннями, що переживала імперія Романових. Вони були однастайні у тому, що край революції, новий поштовх у розвитку країни покладуть широкомасштабні урядові заходи в аграрній сфері;

– що проурядові громадські аграрні ініціативи у своїй більшості носили компромісний характер. З одного боку, вони частково задовольняли економічні інтереси селян, з іншого – кардинально не погіршували становище великих землевласників. Загалом вони були орієнтовані на збереження монархії, хоча й оновленої відповідно до суспільно-політичних та соціально-економічних викликів початку ХХ ст. та применшення гостроти соціального протистояння на селі;

розкрито:

– ставлення високопосадовців до проурядових аграрних ініціатив. Їхня реакція не завжди адекватно відповідала ідейно-змістовому наповненню запропонованих аграрних ініціатив. Пояснити це можна тим, що законопроекти, нехай і обережно, але зазіхали на споконвічні принципи, недоторканість яких вважалася основою існування правлячої династії. Не було чіткого усвідомлення з боку імператора, його родини та двору того факту, що задля збереження імперії потрібно поступитися принципами. Без імперії вони нічого не варті. Натомість за існування імперії завжди можна напрацювати нові принципи її існування;

уточнено:

– що заплановані урядом С. Вітте інновації були системними і масштабними, цілісними. Віттевська аграрна програма передбачала безпосереднє покращення майнових статків та правового статусу селянства,

опосередковано стимулювала і культурно-побутову, і агрокультурну сфери. Оскільки без поліпшення добробуту селян не могло бути і мови про підвищення їх загального освітньо-культурного рівня. Вона мала на меті не лише розвиток сільського господарства як галузі економіки, а й усунення диспропорцій у віттевській економічній моделі. Тобто, модернізація аграрного сектора безпосередньо впливала на загальноімперські тенденції економічного розвитку. Відповідно вона позначалася і на міцності позицій країни у тогочасних геополітичних іграх між розвинутими державами;

– що зміст проурядових аграрних ініціатив був адекватним тим селянським вимогам і наказам, що висувалися ними у 1905 – 1907 рр. до властей.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що фактологічний матеріал, теоретичні положення, висновки й узагальнення, які містяться в роботі, суттєво розширюють сучасні знання з європейської та світової історії, історії Російської імперії початку ХХ ст. Результати можна залучати для написання спеціальних та узагальнюючих робіт із історії європейських країн початку ХХ ст., революції 1905 – 1907 рр., аграрної історії, розробки конкретних сучасних проблем суспільно-політичного та соціально-економічного характеру. Отримані матеріали будуть корисними в підготовці спеціальних лекційних та семінарських курсів для студентів вищих навчальних закладів. Окремі положення дисертації стануть у нагоді владним структурам під час сучасного реформування сільського господарства, формування дієвого механізму взаємодії між владою і населенням.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації обговорено на засіданні кафедри всесвітньої історії та кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Донецького національного університету, засіданнях Ради Наукового товариства істориків-аграрників. Загальну концепцію дослідження автором відображено в доповідях і повідомленнях на Міжнародній науковій конференції “Столипінські читання. Російський флот і П.А. Столипін” (Севастополь, 2011); Міжнародній науковій конференції “Треті наукові читання, присвячені П.А. Столипіну” (Київ, 2011); П’ятих Гуржіївських історичних читаннях (м. Черкаси, 2011); I Всеукраїнській науково-практичній конференції з міжнародною участю “Історико-філософські читання молодих учених” (Суми, 2012); Міжнародній науковій конференції “Актуальні проблеми археології, історії та історичного краєзнавства Буго-Дніпровського межиріччя” (Умань, 2012); Міжнародній науково-практичній конференції “Ольвійський форум – 2012: стратегії України в геополітичному просторі” “Землеробські цивілізації світу: історія, археологія, етнологія, екологія, економіка, політика, право” (Севастополь, 2012); III Міжнародній науково-практичній конференції присвяченій пам'яті професора Г.Л. Бондаревського “Всесвітня історія та актуальні проблеми

міжнародних відносин” (Луганськ, 2012); Міжнародній науковій конференції “Столипінські читання. Економіка, політика, культура в контексті столипінських реформ” (Севастополь, 2012); V Волинській міжнародній історико-краєзнавчій конференції (Житомир, 2012); VIII-й Всеросійській (з міжнародною участю) заочній науково-практичній конференції “Проблемы становления и развития Российской государственности” (Єкатеринбург, 2012); XII Міжнародній науковій конференції “Государство, общество, церковь в истории России XX века” (Іваново, 2013); Міжрегіональній науково-практичній конференції “Культурное пространство деревни в исторической ретроспективе” (Оренбург, 2013) та ін.

Публікації. Основні положення дисертації викладено у 30 публікаціях, 23 із яких – у фахових виданнях, 1 монографії. Загальний обсяг публікацій становить понад 35 др. арк.

Обсяг та структура дисертації зумовлені метою, завданнями та проблемно-хронологічним принципом дослідження. Робота складається зі вступу, п’яти розділів, чотирнадцяти підрозділів, висновків (415 сторінок), списку використаних джерел та літератури (404 позиції). Загальний обсяг дисертації становить 458 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, визначено об’єкт і предмет дослідження, окреслено хронологічні та територіальні межі, сформульовано мету і завдання дисертації, розкрито наукову новизну та практичне значення, викладено інформацію про апробацію одержаних результатів та публікації.

У першому розділі “**Історіографія, джерельна база та методологія дослідження**” проаналізовано стан наукової розробки проблеми, джерельну базу дослідження, обґрунтовано його методологію.

У підрозділі 1.1 „**Історіографія дослідження**” з’ясовано стан наукового вивчення проблеми. Беручи за основу сучасні методологічні орієнтири, зважаючи на специфіку обраної нами для вивчення проблеми, в історіографії проурядових аграрних ініціатив в Російській імперії на початку ХХ століття виокремлено такі основні періоди. Перший – початок ХХ ст., який збігається у часі з початком роботи урядових комісій з вивчення соціально-економічного становища селянства Російської імперії, напрацювання проурядових ініціатив. Його логічним завершенням стали революційні події 1917 р. Другий – 1920-ті – кінець 1980-х років. Ідейно-тематичне, змістове наповнення наукових праць цього проміжку часу тією чи іншою мірою залежало від марксистсько-ленінської парадигми пізнання та осмислення історичних явищ і процесів. Третій – початок 1990-х – початок ХХІ ст. Він позначений плюралізмом думок

у вивченні проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст., виявленню і опрацюванню значного масиву раніше невідомих джерел, становленню новітніх методів і принципів пізнання та осмислення історичних явищ і подій, формуванням сучасних історіографій, інтернаціоналізацією історичного знання.

Особливістю першого етапу в розвитку історіографії порушеної нами проблеми було те, що він представлений в основному статтями, монографіями авторами яких не завжди були фахівці-історики. Переважно – економісти, соціологи, політичні та громадські діячі. Тому напрацюванням початку ХХ ст. властиві такі риси, як описовість, упередженість та суб'єктивізм, обмеженість дослідницького поля тощо. Водночас окремі з них містять і наукові елементи: біографістику, документальну базу, аналіз, синтез, узагальнення. Також спостерігаємо політичну поляризацію результатів творчої інтелектуальної діяльності тогочасних авторів. Насамперед мова йде про формування так званих консервативної та ліберальної історіографій.

Довоєнний період радянської історіографії проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст. позначений тим, що, незважаючи на значну кількість робіт із аграрної історії, безпосередньо присвячених нашій темі практично немає. Так, у 1920-х – 1940-х роках радянські дослідники у вивченні аграрної історії передреволюційної Росії перевагу віддавали осмисленню такого соціально-економічного та суспільно-політичного феномену, як Столипінська аграрна реформа. Природно, що урядова аграрна політика до Столипінської аграрної реформи була на другому плані. Про неї писали оглядово, побіжно.

З таких позицій проурядові аграрні ініціативи у Російській імперії на початку ХХ ст. висвітлено у працях С. Дубровського¹, М. Карпова², І. Литвинова³, І. Шулейкіна⁴, Г. Баррандова⁵, П. Єфремова⁶ та інших авторів.

По завершенню Другої світової війни історична наука продовжувала еволюціонувати як складова радянської ідеологічної системи, відображаючи основні тенденції суспільно-політичного поступу радянського повоєнного суспільства. Цим, очевидно, можна пояснити гострий дефіцит наукової продукції з питань, дотичних до аналізованої нами проблеми. За нашими підрахунками, упродовж 1947 – 1952 рр. було надруковано не більше десяти робіт, співзвучних із темою нашого наукового пошуку. З-поміж них науковий

¹ Дубровский С. М. Столыпинская аграрная реформа / С.М.Дубровский. – М., 1925. – 302 с.

² Карпов А. Аграрная политика Столыпина / А.Карпов. – М., 1925. – 238 с.

³ Литвинов И. Столыпинщина / И.Литвинов. – Х., 1931. – 104 с.

⁴ Шулейкин И. История земельных отношений и землеустройства / И.Шулейкин. – М., 1933. – 448 с.

⁵ Баррандов Г. Столыпинская реакция / Г.Баррандов. – М., 1938. – 63 с.

⁶ Ефремов П. Столыпинская аграрная политика / П.Ефремов. – М., 1941. – 143 с.

інтерес представляють: кандидатська дисертація Г. Дейча⁷, наукова публікація Є.Бочкарьової⁸, кандидатська дисертація З. Березняка⁹, праця П. Ляценка¹⁰.

З другої половини 1950-х років загальне духовно-культурне пожвавлення періоду хрущовської „відлиги” позначилося і на проблемній історіографії. Не стала винятком і тема проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст. Вперше за декілька десятиліть історична наука з порушеної нами проблематики збагатилася жанрово. У 1959 р. зусиллями фахівців Інституту історії АН СРСР було підготовлено збірник документів із історії економічної політики властей у 1880-х – 1890-х роках¹¹. У 1960 р. відбулося перевидання спогадів С.Вітте.

Історіографічна ситуація другої половини 1960-х – 1980-х рр. у радянському історіографічному процесі позначена появою чисельних багатотомних, колективних і узагальнювальних праць, енциклопедій. Паралельно з цим мали місце й індивідуальні напрацювання радянських істориків-аграрників. З-поміж наукового доробку радянських учених цього періоду з історії проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст. виокремлюються напрацювання таких дослідників, як М.Симонова¹², Г.Дейч¹³, В.Спицький¹⁴, С.Сидельников¹⁵, В.Шевченко¹⁶, Л.Шепелев¹⁷, Б.Ананьич¹⁸ та ін.

⁷ Дейч Г.М. Особое совещание о нуждах сельскохозяйственной промышленности 1902 – 1905 гг. – Дисс... канд. ист. наук / Г.М.Дейч. – Л., 1946. – 228 с.

⁸ Бочкарева Е.И. Из истории аграрной политики царизма в годы первой русской революции // Ученые записки. (Ленинградский государственный пед. ин-т. Герцена) / Е.И.Бочкарева. – Т.ЛXI. – 1947. – С.25-47.

⁹ Березняк З.Я. Социально-экономическое положение крестьян Европейской России и политика самодержавия в крестьянском вопросе (1900-1904). – Дисс... канд. ист. наук / З.Я.Березняк. – Одесса, 1952. – 334 с.

¹⁰ Лященко П.И. История народного хозяйства СССР / П.И.Лященко. – Т.2. – М., 1952. – 736 с.

¹¹ Материалы по истории СССР. – М., 1959. – Т.6. – 800 с.

¹² Симонова М.С. Борьба течений в правительственном лагере по вопросам аграрной политики в конце XIX века / М.С.Симонова // История СССР. – 1963. – №1. – С.65-82; Її ж. Политика царизма в крестьянском вопросе накануне революции 1905-1907 гг. / М.С.Симонова // Исторические записки. – М., 1965. – №75. – С.212-242 та ін.

¹³ Дейч Г.М. К истории аграрной политики царского правительства в первые месяцы революции 1905-1907 гг. / Г.М.Дейч // Ученые записки. – Л., 1971. – Т.298. – С.145-157.

¹⁴ Спицький В.Є. Назрівання революційної кризи на Україні в 1901-1904 рр. / В.Є.Спицький. – К., 1978. – 124 с.

¹⁵ Сидельников С.М. Аграрная политика самодержавия в период империализма / С.М.Сидельников. – М., 1980. – 289 с.

¹⁶ Шевченко В.М. Селянська реформа і питання економічного розвитку Лівобережної України у другій половині XIX – на початку ХХ ст. / В.М.Шевченко // Український історичний журнал. – 1981. – №11. – С.61-66.

¹⁷ Шепелев Л.Е. Царизм и буржуазия во второй половине 19 века / Л.Е.Шепелев. – Л., 1981. – 275 с.; Їого ж. Царизм и буржуазия в 1904-1914 гг. / Л.Е.Шепелев. – Л., 1987. – 272 с.; Їого ж. Промышленность или сельское хозяйство? Проблема смены курса царизма в начале 20 века / Л.Е.Шепелев // Крупные аграрии и промышленная буржуазия России и Германии в конце XIX – начале XX в. – М., 1988. – С.7-24.

¹⁸ Ананьич Б.В. О рукописях и тексте мемуаров С.Ю.Витте / Б.В.Ананьич // Вспомогательные исторические дисциплины / АН СССР. Археографическая комиссия. Ленинградское отделение. – 1981. – Т.12. – С.188-204; Їого ж. Политика царизма в крестьянском вопросе / Б.В.Ананьич // Кризис самодержавия в России. 1895-1917. – М., 1984. – С.55-69.

Отже, характерною ознакою радянської історіографії з порушеної нами проблеми є чисельна та тематична нерівномірність наукових студій на різних етапах розвитку радянської історіографії. Насамперед йдеться про дефіцит наукової продукції у 1920-х – 1940-х роках і появу її значної кількості у 1960-х – 1980-х роках. Теж саме стосується і тематики. Більшість видань присвячені дослідженню Столипінської аграрної реформи, промислової модернізації країни, кризи самодержавства в епоху імперіалізму тощо. У меншості наукової продукції домінує тематика Особливої наради, аналіз поглядів і діяльності С. Вітте. Практично відсутні спеціальні фахові розвідки з вивчення напрацювань Редакційної комісії та інших урядових комісій, аграрних ініціатив віттевського кабінету, не говорячи про надзвичайну малочисельність комплексних досліджень тощо.

Водночас не можна не відзначити і позитиву. З-поміж таких рис насамперед варто звернути увагу на полеміку, що мала місце у радянській історіографії з історії проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст. Попри те, що вона велася в одній методологічній площині, вона сприяла, по-перше, розвитку творчої думки, по-друге, уточненню та деталізації фактажу і висновків, по-третє, утвердженню хоча і суб'єктивної, але істинності історичного знання.

На сучасному етапі розвитку історичної науки в Україні є достатньо говорити про те, що аграрна історія – один із провідних напрямів вітчизняної історіографії. Сучасні вітчизняні дослідники активно досліджують питання, дотичні до теми нашого наукового пошуку. Проведення реформ на селі потребувало теоретичного та історичного підґрунтя. Це і спричинило появу низки публікацій, що стосувалися аграрної історії початку ХХ ст. Вони стосувалися різних аспектів історії селянства. Авторський колектив під керівництвом П. Панченка¹⁹ одним із перших зробив спробу панорамного та цілісного відтворення аграрної історії України. Л. Горенко та Ю. Присяжнюк²⁰ об'єктом своєї уваги обрали соціально-економічний поступ сільського господарства Правобережжя наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Широтою дослідницьких завдань позначений доробок М. Якименка²¹ у співавторстві з О. Красніковою²² та Д. Селіховим²³. Соціально-економічній еволюції поміщиків в

¹⁹ Панченко П.П. Аграрна історія України / П.П.Панченко, В.П.Славов, В.А.Шмарук – К.: Просвіта, 1996. – 360 с.

²⁰ Горенко Л.М. До аграрної історії України: деякі аспекти соціально-економічного розвитку Правобережної України / Л.М.Горенко, Ю.П.Присяжнюк. – Черкаси: Сіяч, 1996. – 92 с.

²¹ Якименко М.А. Економічна ефективність індивідуального селянського (фермерського) господарства Лівобережної України в епоху утвердження і розвитку ринкових відносин (1861-1917 рр.) / М.А.Якименко // Український селянин. – Вип. 3. – Черкаси, 2001. – С.131-135; Його ж Земельна оренда на Україні в період капіталізму / М.А.Якименко // Український історичний журнал. – 1991. – №2. – С.54-63.

²² Якименко М. Торгівля землею в Україні та її соціально-економічні наслідки (1861-1918 рр.) / М.Якименко, О.Краснікова // Економіка України. – 1999. – №8. – С.65-74.

²³ Якименко Н. Приватизация крестьянской надельной земли в Украине 1906-1917 гг.: причины, содержание, последствия / Н.Якименко, О.Красникова, Д.Селихов // Экономика Украины. – 1997. – №8. – С.62-70.

Україні присвячено науковий доробок Н. Темірової²⁴. Окремі сюжети, пов'язані з проурядовими аграрними ініціативами у Російській імперії на початку ХХ ст., відображено у монографії О. Реєнта „Україна в імперську добу. ХІХ – початок ХХ ст.”²⁵. Новітня українська історіографія позначена стійким інтересом науковців до персоналій, які брали активну участь у вирішенні аграрного питання у цей час.

Стан наукового вивчення проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст. сучасною українською історіографією якісно відмінний від попередніх етапів рівень осмислення історичних явищ і подій. Це виявляється в оновленій методології науково-історичного пізнання, яка позначена антропоцентризмом, плюралізмом тощо. Значно ширшим стало дослідницьке поле, виокремилися наукові напрями, зокрема, аграрна історія. Доступність раніше заборонених джерел зумовила їх введення до наукового обігу, що значно розширило сучасні знання з різних історичних періодів. Жанрове розмаїття наукової продукції не змінилося. Однак вона стала науково значущою. Змін на краще зазнала тематика науково-історичних студій.

Беручи до уваги серйозні позитивні зрушення у розвитку сучасної української історіографії, звертаємо увагу на те, що порушена нами проблематика залишається маловивченою.

У російській історіографії 1990-і роки позначені появою ряду фундаментальних публікацій та монографій із історії Росії початку ХХ ст., у яких певною мірою відображено питання, що співзвучні з нашою темою дослідження. Насамперед це творчий доробок Б. Ананьїча та Р. Ганеліна²⁶, В. Дякіна²⁷, О. Вронського²⁸, А. Боханова²⁹, Л. Абалкіна³⁰, Г. Миронова³¹ та ін.

²⁴ Темірова Н.Р. Поміщики України в 1861-1917 рр.: соціально-економічна еволюція / Н.Р.Темірова. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – 320 с.

²⁵ Реєнт О.П. Україна в імперську добу (ХІХ – початок ХХ ст.) / О.П.Реєнт. – К., 2003. – 340 с.

²⁶ Ананьич Б. Сергей Юльевич Витте / Б.Ананьич, Р.Ганелин // Вопросы истории. – 1990. – №8. – С.32-52; Ананьич Б. Кризис власти в России. Реформы и революционный процесс. 1905 и 1917 годы / Б.Ананьич, Р.Ганелин // История СССР. – 1991. – №2. – С.96-106; Ананьич Б. / Б.Ананьич, Р.Ганелин // Сергей Юльевич Витте и его время. – СПб., 1999. – 430 с.

²⁷ Дякин В. Деньги для сельского хозяйства: Выбор пути экономического развития России 1892-1914 / В.Дякин // История СССР. – 1991. – №3. – С.640-82; Його ж. Был ли шанс у Столыпина?: [О реформах государственного деятеля] / В.Дякин // Звезда. – 1990. – №12. – С.113-124; Його ж. Из истории сельскохозяйственной политики царизма в конце 19 – начале 20 в. / В.Дякин // Проблемы социально-экономической истории России: К 100-летию со дня рождения Б.А.Романова. – СПб., 1991. – С.197-209; Його ж. Деньги для сельского хозяйства. 1892-1914 гг.: (Аграрный кредит в экономической политике царизма) / В.Дякин. – СПб., 1997. – 356 с.

²⁸ Вронский О. Крестьянство и власть (1900-1923) / О.Вронский. – Тула, 1993. – 137 с.

²⁹ Боханов А. Сергей Юльевич Витте / Российские реформаторы (ХІХ – начало ХХ в.) А.Боханов // Сост. и отв. ред. А.П.Корелин, вступ. ст. А.Н.Сахарова. – М., 1995. – С.221-259.

³⁰ Абалкин Л. Экономические воззрения и государственная деятельность С.Ю.Витте Л.Абалкин // Вопросы экономики. – 1999. – №4. – С.4-26.

³¹ Миронов Г. Государи и государевы люди: Портреты в контексте истории. – М., 1999. – 256 с.

На початку ХХІ ст. не зменшилося, а навпаки посилювалося вивчення російськими дослідниками аграрної історії. На сторінках фахових журналів і монографій презентували свої творчі наукові здобутки з історії Росії початку ХХ ст. В. Беліхін³², В. Казарезов³³, В. Лебедев³⁴, А. Анфімов³⁵, С. Мартинов³⁶, М. Расков³⁷, А. Алексеев³⁸, С. Беспалов³⁹, В. Панасюк⁴⁰ та інші.

Сучасна російська історіографія, як і українська, зазнала докорінних змін. Кардинальної трансформації зазнала методологія наукового історичного пошуку. Розширилося тематичне поле досліджень. По-друге, російські колеги, порівняно з українськими істориками, значно більше уваги приділяють вивченню окремих аспектів проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст. По-третє, у межах сучасної російської аграрної історіографії рельєфно виокремився такий напрям, як віттелогія. Про що свідчить значна кількість наукової продукції, об'єктом висвітлення у якій є постать, погляди та діяльність С. Вітте.

Водночас є достатньо підстав говорити і про те, що, попри очевидні досягнення у вивченні аграрної історії Російської імперії наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., не всі фрагменти цієї багатогранної тематичної ніші висвітлено повно та рівномірно. Як переконає аналіз наукового доробку сучасної російської історіографії, більшість праць стосується аграрної історії Росії кінця ХІХ ст. Значно менше робіт, у яких йдеться про аграрну історію Російської імперії початку ХХ ст. З-поміж останніх домінують напрацювання, що більшою мірою стосуються урядової діяльності С. Вітте, аграрної реформи П. Столипіна. Фрагментарно, розрізнено, без виявлення діалектичних взаємозв'язків вивчено питання, що стосуються діяльності Особливої наради з

³² Белихин В. Реформирование земельных отношений в России в XIX – XX вв. / В.Белихин. – М., 2000. – 320 с.

³³ Казарезов В. Крестьянский вопрос в России (конец XIX – первая четверть XX в.) / В.Казарезов. – Т.1. – М., 2000. – 472 с.

³⁴ Лебедев В. Местные комитеты Особого совещания о нуждах сельскохозяйственной промышленности (1902-1904 гг.) / В.Лебедев // Отечественная история. – 2001. – №5. – С.58-69.

³⁵ Анфимов А.М. П.А.Столыпин и российское крестьянство / А.М.Анфимов // Рос. акад. наук. Ин-т рос. истории. – М.: Ин-т рос. истории РАН, 2002. – 299 с.

³⁶ Мартынов С. Государство и экономика: система С.Ю.Витте / С.Мартынов. – СПб., 2002. – 405 с.

³⁷ Расков Н.В. Контуры политико-экономической системы С.Ю. Витте / Н.В.Расков // Проблемы современной экономики. – №1 – 2002. [Электронный ресурс] – <http://www.m-economy.ru/art.php?nArtId=37>

³⁸ Алексеев А. Судьба реформатора в эпоху катаклизмов / А.Алексеев // Наука и жизнь. – 2007. – №1. – С.64-73.

³⁹ Беспалов С. Представители российского дворянства о причинах аграрного кризиса на рубеже XIX-XX веков / С.Беспалов // Вестник Саратовского социально-экономического института. – 2009. – №5. – С.164-167.

⁴⁰ Панасюк В. Особое совещание о нуждах сельскохозяйственной промышленности 1902г. (на примере деятельности губернского комитета Калужской губернии) / В.Панасюк. – [Электронный ресурс]. – <http://www.newlocalhistory.com/node/177>.

потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів, Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ, відповідно місцевих комітетів та губернських нарад. Поза спеціальним предметним полем наукових студій російських істориків перебувають аграрні ініціативи проурядово налаштованої політично активної та наукової громадськості, дворянства, „Комісія Центру”, комісія Особливої наради О. Оболенського, Особлива нарада О. Стишинського, міжвідомча Особлива нарада А.Куломзина, Комісія М. Кутлера, Нарада В. Гурко, Особлива комісія Головного управління землеробства та землевпорядкування тощо. Не применшуючи фахового рівня напрацювань сучасних російських колег, зауважимо, що вони містять неточності, дискусійні моменти, питання, що потребують додаткового обговорення.

Таким чином, враховуючи серйозні здобутки істориків різних поколінь та країн у вивченні історії проурядових аграрних ініціатив в Російській імперії на початку ХХ століття, можна констатувати, що поки що немає спеціального комплексного наукового дослідження з проурядових аграрних ініціатив в Російській імперії на початку ХХ століття. Цим і зумовлене звернення автора до вивчення цієї проблеми.

У підрозділі 1.2 **“Джерельна база”** проаналізовано джерельну базу дослідження. Класифікуючи залучену до дослідження історичну джерельну базу, враховуючи останні досягнення науковців-джерелознавців із цієї проблеми, ми застосовували комбінований підхід. Історичні джерела автор класифікувала за типами, видами, родами, опублікованістю чи неопублікованістю тощо.

За принципом походження, місцем збереження та цільовим призначенням неопубліковані письмові архівні історичні джерела, залучені до роботи, класифікуємо на такі види: діловодна документація: протоколи, звіти, доповіді, записки, зауваження тощо; історичні джерела, авторами яких є посадовці: виступи, промови, тези, листи, службові записки тощо; статистичні дані; рукописи: записи, щоденники, чернетки, спостереження тощо.

Опубліковані писемні історичні джерела класифікуємо на такі: тогочасна періодика; збірники документів; журнали засідань нарад та комісій; протоколи; праці; мемуаристика тощо. Специфічним історичним джерелом із історії проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст. є Інтернет-сайти.

Основний масив історичної джерельної бази дисертації становлять неопубліковані джерела, опрацьовані автором у Російському державному історичному архіві (далі – РДІА), Державному архіві Російської Федерації (далі – ДАРФ).

Насамперед це фонди 579, 586, 601 ДАРФа та фонди 1571, 1622 РДІА. Так, матеріали і документи фонду „В.К. Плеве” (фонд 586 ДАРФа) містять

цінну інформацію, що надходила з місць від службовців земств, землевласників тощо. Робота з документами державних установ, що зберігаються у фондах 395, 560, 1276, 1291 та інших РДІА, сприяла розкриттю нами ролі різних відомств тогочасної Російської імперії у розробці, реалізації програм аграрної модернізації країни.

У фондах 395, 560, 1276, 1291 та інших РДІА містяться різноманітні записки, міркування очільників структурних підрозділів різних рівнів стосовно проурядових аграрних ініціатив, що напрацьовувалися у Російській імперії на початку ХХ ст. Сутність, напрями аграрної політики у Російській імперії за правління Миколи II, а також її еволюція достатньо повно представлено документами та матеріалами, що містяться в особистому фонді Миколи II (фонд 601 ДАРФ). Інформаційно насиченим є особистий фонд графа С.Ю. Вітте (фонд 1622 РДІА).

Важливу інформацію щодо діяльності першорядних інституцій другого ешелону, наприклад Комісії Центру, містять документи фонду 1178 ДАРФа. Висвітлення атмосфери роботи Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів, позиції її членів щодо вирішення аграрного питання було неможливим без опрацювання інформації, що зберігається у фондах „Загальна канцелярія Міністерства фінансів” (фонд 560) та „Особлива нарада з потреб сільськогосподарської промисловості” (фонд 1233) РДІА.

Матеріали „Колекції рукописів Царськосільських палаців 1861 – 1916 рр.” (фонд 543 ДАРФ), зокрема, розділу „Революційний рух та боротьба з ним”, стали нам у нагоді під час осмислення такого феноменального соціокультурного явища в історії Російської імперії початку ХХ ст., як Велика селянська революція. Опрацювання документів і матеріалів фондів „Департамент законів Державної Ради” (фонд 1149 РДІА) та „Рада Міністрів” (фонд 1276 РДІА) дозволило нам розкрити еволюцію поглядів С. Вітте на общину.

Окрім неопублікованих архівних джерел під час написання нашої дисертації ми опрацювали чисельну та різнопланову опубліковану джерельну базу. Її основу становлять мемуари, збірники документів і матеріалів, журнали та протоколи засідань різних комісій та відомств, праці Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів та Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ, висновки губернських нарад, рішення засідань Ради Міністрів, циркуляри, інструкції, короткі зведення місцевих комітетів, стенографічні звіти засідань Державної Ради, Збірники законів Російської імперії, тогочасна періодика, записки, виступи, промови, листи, доповіді тощо. Всі вони стосуються проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст.

Під час написання нашого дослідження ми послуговувалися мемуарною спадщиною С. Вітте, А. Куропаткіна, А. Половцева, П. Мілюкова, В. Гурко, М. Вельямінова, О. Суворіна, А. Богдановича, А. Мосолова. Також у нагоді стали електронні ресурси Інтернету, на яких розміщено погляди тогочасних сучасників, нащадків та істориків на діяльність С. Вітте, зокрема, сайту <http://www.allistoria.ru/allis-311-1.html>.

Своєрідним писемним історичним джерелом з історії проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст. є періодика, або преса („Правительственный вестник”, „Вестник Европы”, „Вестник права”, „Гражданин”, „Искра”, „Московские ведомости”, „Новое время”, „Освобождение”, „Революционная Россия”, „Российские ведомости”, „Русская мысль”, „Русское слово” тощо).

Значну роль у відтворенні об’єктивної картини діяльності, структури, функцій, повноважень, результатів роботи Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів та Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ відіграли опубліковані „Протоколы по крестьянскому делу” Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів, „Труды Редакционной комиссии по пересмотру законоположений о крестьянах”, „Свод трудов местных комитетов по 49 губерниям Европейской России”, „Журнал Комиссии Центра”, „Заключения губернских совещаний по пересмотру законоположений о крестьянах”, „Краткий свод местных комитетов” та інші опубліковані документи і матеріали. Збірники документів і матеріалів, наприклад законодавчі матеріали Державної Ради, представляють собою важливе історичне джерело з формування аграрної політики у Російській імперії на початку ХХ ст.

Унікальною збіркою документів і матеріалів є „Крестьянские истории: Российская деревня 20-х годов в письмах и документах”. Її цінність полягає у тому, що вона дозволяє, зіставити зміст проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст. із вимогами селянства у 1905 – 1907 рр.

Залучення широкого кола опублікованих та архівних джерел, різноманітних за походженням та інформативними можливостями, дозволяє успішно реалізувати мету роботи, розв’язати поставлені в дисертації завдання, дійти обґрунтованих висновків та узагальнень.

У підрозділі 1.3 **“Методологія дослідження”** визначено, що теоретико-методологічну основу дисертації становлять загальноприйняті у сучасній історіографії принципи (багатовимірність, історизм, системність, об’єктивність, усебічність, наступність тощо) і методи (діалектичний, антропологічний, аналітико-синтетичний, історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-системний, історико-хронологічний та історико-ситуаційний, метод класифікації, джерелознавча

критика, герменевтика, структурний аналіз та “деконструкція” джерела) наукового історичного пошуку.

Попри все розмаїття методологічних підходів, представлених у сучасній історіографії, за стрижневий методологічний орієнтир нашої роботи визначено соціокультурний підхід. Цей вибір умотивовано тим, що для соціокультурного підходу характерна багатовимірність, яка об’єднує, наприклад, історичне, історіософське та соціологічне вивчення суспільства. Це дозволяє зіставити та проаналізувати цінності соціальних груп, з одного боку, а з іншого – соціокультурні характеристики суспільства загалом. Завдяки цьому ми виявили, як різні страти російського імперського соціуму початку ХХ ст. розуміли сутність аграрного питання, які пропонували варіанти його вирішення, чим зумовлювалося ставлення всіх суб’єктів аграрної політики у Російській імперії на початку ХХ ст. один до одного, до реформ загалом.

У нашій роботі соціокультурний підхід не протиставляється іншим як єдиноможливий чи єдиноправильний. Так само він не ототожнюється з цивілізаційним, формаційним. На нашу думку, соціокультурний підхід включає в себе основи обох зазначених вище зрізів історичного процесу, а також тяжіє до “тотальної історії”, в якій “все пов’язане з усім”.

Ключовим для історичного дослідження історії проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст. є його поняттєво-категоріальне забезпечення. У дисертації визначено зміст понять „аграрна політика”, „аграрне питання”, „модернізація”, „аграрна модернізація у Російській імперії на початку ХХ ст.”, „проурядові аграрні ініціативи у Російській імперії на початку ХХ ст.”, „Особлива нарада з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів”, „Редакційна комісія Міністерства внутрішніх справ”, „Комісія Центру”, „комісія Особливої наради О. Оболенського”, „Особлива нарада О. Стишинського”, „міжвідомча Особлива нарада А. Куломзина”, „Комісія М. Кутлера”, „Нарада В. Гурко”, „Особлива комісія Головного управління землеробства та землевпорядкування”.

Отже, представлені у дисертації принципи, методи, методологія та поняттєвий апарат зумовили структуру роботи, логіку викладу матеріалу, науковість отриманих результатів. Завдяки соціокультурному підходу, історію проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст. представлено в усій її багатовимірності як соціокультурного явища, з урахуванням макро- та мікрорівнів.

У другому розділі **“Аграрне питання у діяльності Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості”** розкрито особливості створення, склад, структуру, принципи діяльності Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів, з’ясовано соціально-економічну та суспільно-політичну складові аграрного питання на

засіданнях Особливої наради та проаналізовано вплив її рішень на нову аграрну політику уряду.

У підрозділі 2.1 «**Створення Особливої наради, її склад, структура, принципи діяльності**» доведено, що наприкінці XIX – на початку XX ст. сільське господарство Російської імперії конче потребувало ефективних реанімаційних дій. Аграрна політика, аграрне питання із суто економічної проблеми перетворилися й на політичну. Під дією об'єктивних та суб'єктивних факторів 22 січня 1902 р. цар підписав указ про створення Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості, на яку покладалося напрацювати основні принципи нової аграрної політики. Становлення Особливої наради відбувалося за умов гострої конкурентної боротьби між міністерством фінансів (з ініціативи якого й виникла нарада) та міністерством внутрішніх справ (за сприяння якого було створено Редакційну комісію).

До складу Особливої наради входили представники усіх міністерств та відомств, які тією чи іншою мірою опікувалися питаннями розвитку аграрного сектору. Широке представництво державних мужів дозволяє ідентифікувати Особливу нараду як справжній надвідомчий орган із вирішення актуальної соціально-економічної та суспільно-політичної проблеми. Очолив її тодішній міністр фінансів С. Вітте. Завдяки зусиллям Сергія Юлійовича більшість у нараді була за прихильниками нової аграрної політики. Вважаємо, що особлива нарада – продукт та результат наполегливих зусиль С. Вітте на шляху загальної модернізації імперії на початку XX ст.

Програмні засади діяльності Особливої наради після їхнього обговорення були затверджені царем. Вони стосувалися таких основних напрямків: 1) заходи загального характеру; 2) заходи з покращення сільського господарства; 3) заходи, що стосуються торгівлі та транспортування сільгосптоварів; 4) особливі заходи з підвищення сільськогосподарської промисловості у селян; 5) заходи з розвитку та упорядкування селянських промислів. С. Вітте довелося примиритися, що вони дещо поступалися подібним принципам роботи Редакційної комісії. Водночас йому вдалося зберегти широке поле для маневру щодо подальшого розширення повноважень наради.

Позитивним було те, що Особлива нарада не стала суто кабінетною комісією на зразок попередніх. Створення місцевих комітетів не лише розширило соціальну базу установи. Вперше в історії Російської імперії селян, нехай і дуже, дуже опосередковано, але допустили до вирішення їх же питань через членство у повітових та губернських комітетах.

Склад місцевих комітетів адекватно відображав соціально-економічні та суспільно-політичні умови, за яких вони створювалися та функціонували. Незважаючи на чисельні перешкоди з боку міністерства внутрішніх справ, у цілому діяльність повітових та губернських комітетів була результативною.

Вони виконали покладену на них місію – забезпечили Особливу нараду об'єктивною інформацією про стан справ у сільському господарстві країни.

У підрозділі 2.2 *«Соціально-економічна та суспільно-політична складові аграрного питання на засіданнях Особливої наради»* виявлено, що з-поміж широкого кола питань, які перебували у компетенції наради, вирішено було почати з обговорення общини (громади). Такий підхід умотивовувався тими ролями та значенням, які відігравала община у житті селян, у першу чергу у сфері землеволодіння/землекористування. У порушеному питанні було виокремлено такі складові, що підлягали обговоренню: 1) витоки общини; 2) переваги та недоліки общини; 3) майбутнє общини; 4) питання власності на землю в общині; 5) роль общини у політичному житті селян та держави загалом. По кожному з цих підпитань точилися запеклі дискусії, приймалися відповідні рішення.

Засідання Особливої наради відбувалися в атмосфері коректних, тією чи іншою мірою науковообґрунтованих дискусій між прихильниками консервативної аграрної політики та їхніми опонентами. По-друге, рішення, що приймалися, ґрунтувалися на принципах поступовості та ненасиллі. По-третє, прийняті по ключовим питанням соціально-економічного життя селян рішення засвідчували, що нарада обрала і дотримувалася чіткого курсу, спрямованого на модифікацію аграрного сектора економіки. Водночас ураховувалися інтереси якщо не всіх, то більшості сільгоспвиробників. Пріоритет стали віддавати розвитку особистої ініціативи селян, поступовій трансформації общинного землеволодіння в індивідуальне, становленню інституту селянської приватної власності на землю. По-четверте, обговорення питань суспільно-політичного життя селян, рішення, що були прийняті, продемонстрували кардинальні зміни у ставленні держави до селян. Було визнаним за доцільне інтегрувати селянство у загальний соціальний організм Російської імперії, визнати його повноправним суб'єктом цивільно-правових відносин. По-п'яте, упродовж кінця 1904 – початку 1905 рр. Особлива нарада виконувала функції справжнього центру з розробки основ нової аграрної політики. С. Вітте вдалося досягти поставлених ним цілей.

У підрозділі 2.3 *«Закриття Особливої наради. Вплив її рішень на нову аграрну політику уряду»* констатується, що закриття Особливої наради відбулося здебільшого під впливом суб'єктивних факторів, не відповідало ні економічній, ні політичній ситуації в країні. Це рішення не було об'єктивно умотивованим. Установа перебувала на етапі піднесення своєї діяльності. Залишався важливий період – систематизувати рішення у законопроект. Припинення роботи Особливої наради не було конструктивним і з політичної точки зору. Її правонаступник – Особлива нарада на чолі з І. Горемікіним – не дав конструктивних результатів у справі напрацювання основ нової аграрної політики.

Ідеї, проекти, висловлені та розроблені членами Особливої наради справили помітний вплив на подальшу розробку та сам зміст нової аграрної політики уряду. Про це переконливо свідчить програма реформування аграрного сектора економіки віттевської Ради Міністрів від 15 квітня 1906 р. Незважаючи на відставку 16 квітня С. Вітте з посади Голови Ради Міністрів Російської імперії, проекти реформування сільського господарства країни, сформульовані Особливою нарадою, знайшли свій логічний розвиток у Столипінській аграрній реформі. Остання, увібравши в себе чимало від матеріалів Особливої наради, ставши результатом наполегливої праці багатьох державних та громадських діячів, була відповіддю російського самодержавства на аграрний виклик початку ХХ ст.

У третьому розділі **“Концепція аграрних перетворень Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ”** проаналізовано організацію, мету та принципи діяльності Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ, проект аграрної реформи Редакційної комісії, створення, принципи та результати діяльності губернських нарад.

У підрозділі 3.1 **«Редакційна комісія Міністерства внутрішніх справ: організація, мета та принципи діяльності»** звернуто увагу на те, що витoki Редакційної комісії чітко прослідковуються з 1893 р. У своїй еволюції вона пройшла декілька етапів, які тісно пов'язані з діяльністю на посаді Міністра внутрішніх справ Російської імперії таких постатей, як І. Дурново, Д. Сипягін, В. Плеве. Кожний із зазначених етапів мав свої особливості. Ця специфіка зумовлювалася такими факторами. По-перше, загальною суспільно-політичною та соціально-економічною ситуацією в країні. По-друге, актуальністю аграрного питання для правлячої династії та політичної еліти. По-третє, ідейно-змістовим наповненням інтелектуального поля російського істеблїшменту стосовно аграрного питання та інтересів держави.

На наш погляд, найбільше зусиль до належного функціонування Редакційної комісії доклав В. Плеве. По-перше, підшефна йому структура зазнала структурних змін. По-друге, якісно оновився кадровий склад. По-третє, йому вдалося її діяльність наповнити реальним ідейно-теоретичним змістом. По-четверте, за В. Плеве вона перетворилася у реальний центр із розробки та удосконалення законодавства про селян.

Принципи, покладені в основу роботи Редакційної комісії, відображали не лише погляди В. Плеве на аграрне питання. Вони були співзвучні також думкам імператора, про що свідчить Маніфест від 26 лютого 1903 р. Їхній зміст не суперечив концепції державного протекціонізму над селянами, сформованій за царювання Олександра III. Вадою цих поглядів було те, що вони серйозно дисонували із тими соціально-економічними та суспільно-політичними процесами, які набирали потужних обертів у Російській імперії на початку ХХ ст. Замість того, щоб „випустити пар” і спрямувати селянську

суспільно-політичну активність у вигідне для династії продержавне річизце, ставку зробили на „закручування гайок” із незначним послабленням для малочисельної категорії селян.

У підрозділі 3.2 *«Проект аграрної реформи Редакційної комісії»* зазначається, що упродовж відносно короткого терміну на розсуд імператора, урядовців, громадськості Редакційна комісія Міністерства внутрішніх справ запропонувала проект нового Положення про селян. Безсумнівно, урахувуючи бюрократичні традиції імператорської Росії, це був серйозний позитив і, вочевидь, єдиний. Ідейно-змістове наповнення проекту законодавства про селян повністю відобразило назву інституції, яка його розробила. У ньому не було нічого нового, лише редакція аграрного законодавства 1880-х – 1890-х рр. „Новими реаліями”, до яких потрібно було наблизити принципи „нової” аграрної політики, стала суб’єктивна думка членів Редакційної комісії, консервативно налаштованих державних діячів та імператора. У цьому сенсі проект поза будь-якою критикою. Другорядні за сутністю поступки суттєво не впливали на покращення матеріального добробуту селян, не сприяли їхній інтеграції у загальноімперський соціально-правовий простір. Концепція державного протекціонізму епохи Олександра III залишалася незмінною. Незначної еволюції зазнав механізм її застосування на практиці. Прагнення членів Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ узгодити консервативну аграрну політику уряду з капіталістичними трансформаціями, залишаючи незмінними принципи 1880-х – 1890-х рр., зумовили еkleктичний характер запропонованих ними законодавчих ініціатив. Кризу аграрного курсу їм подолати не вдалося.

Не наважившись із селян зробити повноцінного суб’єкта соціально-правового поля, політична еліта Російської імперії позбавила себе надійного союзника – селянства, яке становило 2/3 тогочасного російсько-імперського соціуму. Ставка на консервацію селян своїм результатом мала зворотній ефект – їхню політизацію антимонархічного забарвлення. Саме тому ті, кому відводилася місія бути оплотом імперії та правлячої династії перетворилися на їхніх опозиціонерів.

У підрозділі 3.3 *«Губернські наради: створення, принципи та результати діяльності»* визначено, що у діяльності губернських нарад із обговорення проекту Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ умовно можна виокремити два періоди. Перший – 8 січня 1904 р. – грудень 1904 р. Це був час організаційного оформлення губернських нарад, формування їхнього складу та активної діяльності. Характерною ознакою було безпосереднє керування цим процесом В. Плеве. Це знайшло своє відображення у консервативному змісті більшості відгуків губернських нарад на проект нового Положення комісії О. Стишинського, у фактичному його схваленні більшістю губернських нарад. Другий – 12 грудня 1904 р. – перша

половина 1905 р. Позначений кардинальними змінами як у принципах аграрної політики держави, так і рішеннях на проект Редакційної комісії внутрішніх справ. Останні під впливом суспільно-політичних факторів лібералізувалися.

В. Плеве вдалося забезпечити цілковитий контроль за діяльністю губернських нарад, що відповідало намірам Міністра внутрішніх справ не повторити гіркою для влади уроку від діяльності місцевих комітетів Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості. Для цього було обрано консервативний напрямок у діяльності губернських нарад. Наміри залишити незмінними принципи, відображені у проекті нової аграрної політики, розробленому Редакційною комісією Міністерства внутрішніх справ, маскувалися офіційним закликком „всебічно та ретельно їх розглянути”. Водночас не можна не відзначити, що у відносно короткий проміжок часу Міністру внутрішніх справ вдалося структурувати та налагодити роботу губернських нарад. Позитивним було те, що їхня структура була струнка, логічна. Вона дозволяла у принципі оперативно вирішити завдання, покладені на цю інституцію.

Незважаючи на відсутність очікуваної властями одноголосності у діяльності губернських нарад, у цілому вони підтримали положення, викладені у змісті проекту нового Положення, розробленого Редакційною комісією Міністерства внутрішніх справ. Вони схвалили відокремлення сільських общин від земельних, збереження волосного суду, створення особливого цивільного кодексу для селян, збереження звичаєво-правових норм, розвиток сімейної власності на землю.

У четвертому розділі **“Аграрне питання у діяльності державних комісій та нарад, поглядах політично активної та наукової громадськості (1901 – 1906 рр.)”** розкрито діяльність “Комісії Центру” та комісії Особливої наради О.Оболенського, проурядові аграрні ініціативи 1902 – 1906 рр., приватні аграрні ініціативи та пропозиції громадських організацій.

У підрозділі 4.1 **«Діяльність „Комісії Центру” та комісії Особливої наради О. Оболенського»** зазначено, що діяльність „Комісії Центру” В. Коковцова та Комісії О. Оболенського відображали особливості розуміння правлячими колами Російської імперії на початку ХХ ст. сутності аграрного питання та шляхів його вирішення. Протистояння консерватизму та лібералізму не давало можливості застосовувати конкретні кроки для покращення соціально-економічного та суспільно-політичного становища селянства, інтенсифікації сільського господарства загалом.

Результати діяльності „Комісії Центру”, незважаючи на їхню критику, особливо з боку С. Вітте, є задовільними. Порівняно з Особливою нарадою під головуванням О. Звегінцева, комісія В. Коковцова якісно різнилася, по-перше, широтою поставлених перед нею завдань. По-друге, складом учасників. По-

третє, принципами, покладеними в основу її діяльності. По-четверте, рішеннями, об'єктивованими не лише численним статистичним матеріалом, а і реальним станом справ у сільському господарстві центрально-чорноземних губерній.

Водночас мали місце і певні недоліки, упущення. По-перше, при всій повазі до В. Коковцова, його постать не була занадто авторитетною в очах двору. Тому навряд чи можна було розраховувати на підтримку імператора тим рішенням, які приймалися очолюваною ним інституцією. По-друге, комісія працювала ізольовано від місцевих державних інституцій. Кількісного представництва від земств було замало. Потрібна була підтримка земських та інших чисельних регіональних установ. По-третє, варто було залучити до діяльності „Комісії Центру” також впливових голів потужних у політичному сенсі міністерств та відомств Російської імперії. По-четверте, не вистачало чіткості позиції по принциповим питанням.

За п'ять з половиною місяців Комісія О. Оболенського так і не напрацювала ніякої програми дій для Селянського банку. Єдиною узгодженою дією було прийняття рішення про створення Ради банку. Вона мала складатися із керуючого банком, його заступників, не більше п'яти членів та представників від Міністерства внутрішніх справ, Міністерства фінансів, Міністерства землеробства та державного майна, державного контролера. У такий спосіб, хоч і опосередковано, але Міністерство внутрішніх справ отримало можливість впливати на політику банку в аграрному питанні. Такі результати роботи Комісії О. Оболенського, на наш погляд, цілком очікувані, закономірні. Комісія, члени якої дотримувалися діаметрально протилежних поглядів на одну проблему, не могла напрацювати конструктивного рішення. Та й створення її не передбачало конструктиву. Це було змагання різних концепцій, різних ідеологій. Вочевидь, це правильно, однак за єдиної умови – вільної конкуренції. У нашому випадку цей принцип було порушено імператором. Його симпатії були на стороні Міністерства внутрішніх справ. У зв'язку з цим позиції В. Плеве при дворі були потужніші за позиції С. Вітте.

Результативність роботи „Комісії Центру” та комісії Особливої наради О. Оболенського» стала заручницею інтриг царедворців. Влада втрачала реальні шанси запобігти суспільно-політичним потрясінням. Невирішеність аграрного питання стала потужним каталізатором політизації селянства, його участі у подіях Першої російської революції.

У підрозділі 4.2 *«Проурядові аграрні ініціативи 1902 – 1906 рр.»* зроблено висновок, що перша російська революція та її аграрний складник вплинули на зміст державних аграрних ініціатив, що напрацьовувалися упродовж 1905 – 1906 рр., напередодні відкриття Першої Державної Думи. Їхній зміст носив компромісний характер. З одного боку, вони частково задовольняли економічні інтереси селян, з іншого – кардинально не

погіршували становища великих землевласників. Загалом вони були орієнтовані на збереження монархії, хоча й оновленої відповідно до суспільно-політичних та соціально-економічних викликів початку ХХ ст. та применшення гостроти соціального протистояння на селі.

Реакція властей не завжди адекватно відповідала ідейно-змістовому наповненню запропонованих аграрних ініціатив. Пояснити це можна тим, що законопроекти, нехай і обережно, але зазіхали на споконвічні принципи, недоторканість яких вважалася основою існування правлячої династії. Не було чіткого усвідомлення з боку імператора, його родини та двору того факту, що задля збереження імперії потрібно поступитися принципами. Без імперії вони нічого не варті. Натомість за існування імперії завжди можна напрацювати нові принципи її існування.

У підрозділі також зазначається, що діяльність Особливої наради під головуванням О. Стишинського та Особливої наради А. Куломзина виявилася результативною. Ними було розроблено законопроект, який 6 липня 1904 р. набув характеру тимчасових правил із регулювання переселенської політики в Російській імперії. У цьому не можна не бачити позитиву. Обидві комісії працювали напрочуд злагоджено. Вони розробили закон, за яким уперше у юридичній практиці Російської імперії регламентувався соціальний аспект у житті селян-переселенців. Влада пішла на певну лібералізацію, звівши паспортизацію населення лише до функції посвідчення особи. Також про пом'якшення державної політики у переселенській сфері свідчила відсутність на законодавчому рівні переслідування властями самовільних селян-переселенців.

Кутлерівський аграрний законопроект носив компромісний характер. Попри часткове задоволення інтересів селян, він не обходив увагою і великих землевласників. Позитивним було те, що ним наважилися зазіхнути на „свята святих” – велике поміщицьке землеволодіння. Щоправда, лише частково. Однак це був серйозний крок уперед.

Проектом, розробленим Народою В. Гурко, значно розширювалися права селян. Вони не були переобтяжені багаточисельними зобов'язаннями, які фактично унеможливлювали їхній вихід із общини, покращення матеріального становища селянських родин. Община серйозно обмежувалася у своїх повноваженнях, хоча і не скасовувалася.

Не можемо не відзначити і того факту, що неповні виправдані є обмежувати урядові аграрні ініціативи політично заангажованими жупелами, як це мало місце у радянській історіографії. За такого підходу втрачається їхній справжній смисл. Попри наявність у них певних недоліків вони є результатом еволюції думок, ідей, поглядів на аграрне питання та шляхи його вирішення.

У підрозділі 4.3 *«Приватні аграрні ініціативи та пропозиції громадських організацій»* йде мова про те, що у дворян, дворянських об'єднань, чиновників, великих землевласників, науковців не викликали сумнівів доцільність інтенсифікації та індивідуалізації сільського, селянського господарств. Визнавалося, що приватна власність селян на землю – антибіотик проти радикалізації їхньої політичної свідомості, дієвий фактор трансформації мільйонної селянської маси у надійне підґрунтя для правлячої династії. Визнавалося нагальною потребою якісне підвищення загальної культури селянства, покращення їхнього соціально-економічного та правового становища. Хоча і на різний манер, але лунали одностайні думки про необхідність нівеляції станової окремішності селян із усіма правовими з цього наслідками. Акцентувалася увага на потребі в такій урядовій аграрній політиці, яка, окрім іншого, спрямовувалася б і на соціальний діалог влади, великих землевласників із селянами. Наголошувалося на доцільності кардинальних змін у державній фінансовій політиці на селі.

Трансформація концептуальних підходів щодо аграрної проблеми відбулася і у членів Державної Ради – однієї з найбільш консервативних інституцій державної машини Російської імперії. Члени Групи Центру Державної Ради фактично схвалювали хоча поступову, але інтеграцію селянства до загальноросійського імперського соціуму, визнавали за селянством право на приватну власність на землю. З одного боку, високопосадовці продовжували жити та мислити по-старому, з іншого – не заперечували проти поступовості змін.

Представники інтелектуальної еліти Російської імперії не стояли осторонь актуальних соціально-економічних та суспільно-політичних проблем країни. Застосовуючи наукові підходи, вони долучилися до обговорення важливої державної проблеми – аграрного питання, запропонувавши авторське бачення його вирішення. Їхні думки були співзвучні з думками представників великого землеволодіння, високопосадовцями щодо необхідності та доцільності оновлення функціонування аграрного сектора економіки на ринкових засадах із усуненням пережитків дореформеної доби.

Розбіжності у поглядах у розумінні дворянами, дворянськими об'єднаннями, чиновниками, великими землевласниками, науковцями сутності аграрного питання та шляхів його вирішення вважаємо нормальним, природним явищем, детермінованим об'єктивними та суб'єктивними факторами. Вони не стосувалися магістрального напрямку – доцільності модернізації аграрного сектора економіки. Різні підходи стосувалися тактики: доцільності / недоцільності примусового відчуження частини великого землеволодіння, шляхів вирішення аграрного питання, його розуміння тощо.

У п'ятому розділі **“Аграрне питання у діяльності уряду С. Вітте (жовтень 1905 – квітень 1906 рр.)”** вивчено погляди С. Вітте на аграрну

проблему та шляхи її вирішення на початку ХХ ст., з'ясовано суть програми аграрної реформи уряду С. Вітте.

У підрозділі 5.1 *«Погляди С. Вітте на аграрну проблему та шляхи її вирішення на початку ХХ ст.»* зазначається, що під впливом загальноекономічних тенденцій світового та імперського розвитку, зважаючи на особистісні характеристики, вплив оточення, суспільно-політичну активність селянства тощо наприкінці 1890-х – на початку 1900-х років у поглядах С. Вітте на аграрне питання відбуваються якісні зміни. Їхнє структурне оформлення набуло об'єктивованого вираження у 1904 р. Якщо у 1880-х – 1890-х роках він позиціонував себе прихильником общини, то лише тому, що у ній він убачав міцність російської державності. Наприкінці 1890-х – на початку 1900-х років інтереси держави спонукали його, поряд із іншими мотивами, переглянути роль і значення общинного села у міцності російської державності, віддавши перевагу капіталізації села під контролем держави заради зміцнення держави.

Заплановані віттевським кабінетом інновації були системними і масштабними, цілісними. Вони стосувалися найважливіших сфер селянського буття: соціально-економічної, правової. Аграрна програма уряду С. Вітте, передбачала безпосереднє покращення майнових статків та правового статусу селянства, опосередковано стимулювала і культурно-побутову, і агрокультурну сфери. Оскільки без поліпшення добробуту селян не могло бути і мови про підвищення їх загального освітньо-культурного рівня.

Віттевський план був реальним для виконання, беручи до уваги загальний процес капіталізації, що розгорнувся в Російській імперії у 1880-х – 1890-х роках. Він мав на меті гармонізувати соціально-економічну модель країни, позбавити її деформацій. Він також стосувався і модернізації суспільно-політичного складника, оскільки передбачав нівеляцію селянської становості, перетворення селян у повноправного суб'єкта правових відносин. Зміст „Записки” 1904 р. засвідчує і намагання її автора якщо не усунути, то, принаймні, пом'якшити і соціальну напругу у державі шляхом налагодження економічними механізмами соціального діалогу як у середині селянського стану, так і між селянством та поміщиками.

Несприйняття віттевської програми аграрної модернізації країни правлячою елітою та опозицією – закономірний, як на нас, результат ставлення до продуктів інтелектуальної творчої діяльності, які за своїм змістовим наповненням значно випереджають час, у який вони створені, виходять за межі інтелектуального поля епохи.

У підрозділі 5.2 *«Програма аграрної реформи уряду С. Вітте»* констатується, що наприкінці 1905 р. очолюваний С. Вітте уряд розробляє проект „Основних положень для зміни законодавства про селян”. Ним

передбачалося упорядкувати селянське надільне землеволодіння та землекористування у складі общини спеціальними правилами.

Основними напрямками аграрної реформи проголошувалися такі: 1) інтеграція селян із іншими станами імперії у цивільних правовідносинах, управлінні та суді; 2) державна турбота про економічні та земельні потреби селянства; 3) сприяння мало- та безземельним селянам у придбанні додаткових угідь; 4) фінансування та контроль за діяльністю землеоблаштувальних комісій; 5) налагодження селянського переселення.

Аграрна програма віттевського кабінету, як і постать С. Вітте, неоднозначно була сприйнята сучасниками. Для двору і правих кіл вона була занадто революційною, для лібералів – консервативною.

Такі ж неоднозначні її оцінки спостерігаємо і в історіографії. Наприклад, радянські історики-аграрники, ґрунтуючись на політичній упередженості в оцінках Прем'єр-міністра Російської імперії, вбачають в аграрних ініціативах С. Вітте запізнілі та утопічні спроби самодержавства перевести розвиток сільського господарства країни на буржуазно-капіталістичний шлях розвитку. Сучасні дослідники обґрунтовують положення про те, що реформаторські ініціативи графа – передумова Столипінської аграрної реформи, без якої остання не могла відбутися тощо.

Програма аграрних інновацій С. Вітте передбачала не лише розвиток сільського господарства як галузі економіки. Вона мала на меті й усунення диспропорцій у віттевській економічній моделі. Тобто, модернізація аграрного сектора безпосередньо впливала на загальноімперські тенденції економічного розвитку. Відповідно вона позначалася і на міцності позицій країни у тогочасних геополітичних іграх між розвинутими державами.

У результаті проведеного наукового дослідження автор виносить на захист такі **висновки**:

1. Стан наукової розробки теми дисертації в історичній науці та аналіз джерельної бази дослідження свідчать про те, що історія проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ століття досі не була предметом спеціального та цілісного історичного дослідження. Зустрічаються лише окремі видання, в яких дана тема розглядається фрагментарно. В українській історіографії ця проблема не досліджена взагалі.

2. Аграрне питання в урядових та проурядових колах Російської імперії на початку ХХ ст. посідало чільне місце, стало лейтмотивом внутрішньої економічної політики держави. Особливо зусилля властей з його вирішення активізувалися під час масових селянських збройних антиурядових виступів.

3. Рішення Особливої наради з питань сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів, прийняті по ключовим питанням соціально-економічного життя селян засвідчували, що нарада обрала і дотримувалася чіткого курсу, спрямованого на модифікацію аграрного

сектора економіки. Водночас урахувалися інтереси якщо не всіх, то більшості сільгоспвиробників. Пріоритет стали віддавати розвитку особистої ініціативи селян, поступовій трансформації общинного землеволодіння в індивідуальне, становленню інституту селянської приватної власності на землю. Обговорення питань суспільно-політичного життя селян, рішення, що були прийняті, продемонстрували кардинальні зміни у ставленні держави до селян. Було визнаним за доцільне інтегрувати селянство у загальний соціальний організм Російської імперії, визнати його повноправним суб'єктом цивільно-правових відносин.

4. Склад місцевих комітетів Особливої наради адекватно відображав соціально-економічні та суспільно-політичні умови, за яких вони створювалися та функціонували. Незважаючи на чисельні перешкоди з боку Міністерства внутрішніх справ, у цілому діяльність повітових та губернських комітетів була результативною. Вони виконали покладену на них місію – забезпечили Особливу нараду об'єктивною інформацією про стан справ у сільському господарстві країни.

5. Принципи, покладені в основу роботи Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ, відображали не лише погляди В. Плеве на аграрне питання. Вони були співзвучні також думкам імператора. Вадодою цих поглядів було те, що вони серйозно дисонували із тими соціально-економічними та суспільно-політичними процесами, які набирали потужних обертів у Російській імперії на початку ХХ ст. Прагнення членів Редакційної комісії узгодити консервативну аграрну політику уряду з капіталістичними трансформаціями, залишаючи незмінними принципи 1880-х – 1890-х рр., зумовили еkleктичний характер запропонованих ними законодавчих ініціатив. Кризу аграрного курсу їм подолати не вдалося.

6. У діяльності губернських нарад із обговорення проекту Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ умовно можна виокремити два періоди. Перший – 8 січня 1904 р. – грудень 1904 р. Це був час організаційного оформлення губернських нарад, формування їхнього складу та активної діяльності. Характерною ознакою було безпосереднє керування цим процесом В. Плеве. Це знайшло своє відображення у консервативному змісті більшості відгуків губернських нарад на проект нового Положення комісії О. Стишинського, у фактичному його схваленні більшістю губернських нарад. Другий – 12 грудня 1904 р. – перша половина 1905 р. позначений кардинальними змінами як у принципах аграрної політики держави, так і рішеннях на проект Редакційної комісії внутрішніх справ. Останні під впливом суспільно-політичних факторів лібералізувалися. Вони схвалили відокремлення сільських общин від земельних, збереження волосного суду, створення особливого цивільного кодексу для селян, збереження звичаєво-правових норм, розвиток сімейної власності на землю.

7. Діяльність „Комісії Центру” В. Коковцова та Комісії О. Оболенського відображала особливості розуміння правлячими колами Російської імперії на початку ХХ ст. сутності аграрного питання та шляхів його вирішення. Протистояння консерватизму та лібералізму не давало можливості застосовувати конкретні уроки для покращення соціально-економічного та суспільно-політичного становища селянства, інтенсифікації сільського господарства загалом. В той же час діяльність Особливої наради під головуванням О. Стишинського та Особливої наради А. Куломзина виявилася результативною. Обидві комісії працювали напрочуд злагоджено. Вони розробили закон, за яким уперше у юридичній практиці Російської імперії регламентувався соціальний аспект у житті селян-переселенців. Позитив убачаємо і у тому, що тимчасові правила про переселення узгоджували два вектори внутрішньої політики держави: переселенський та аграрний.

8. Кутлерівський аграрний законопроект носив компромісний характер. Попри часткове задоволення інтересів селян, він не обходив увагою і великих землевласників. Позитивним було те, що ним наважилися зазіхнути на велике поміщицьке землеволодіння. Щоправда, лише частково. Однак це був серйозний крок уперед. Проектом, розробленим Народою В. Гурко, значно розширювалися права селян: за селянином-вихідцем із общини земля закріплювалася в індивідуальну власність; він отримував на неї тріаду майнових прав: володіти, користуватися, розпоряджатися; ставала об'єктом ринкових відносин. Її можна було продавати, закладати тощо. Попри ці та інші позитивні аспекти, законопроект не був позбавлений окремих недоліків: занадто бюрократизованою була схема закріплення за селянином-вихідцем із общини наділу в одному місці.

9. На початку ХХ ст. відбулися серйозні, а в окремих моментах, беручи до уваги консерватизм людської психіки, радикальні зміни у розумінні дворянами, дворянськими об'єднаннями, чиновниками, великими землевласниками, науковцями сутності аграрного питання. Усі без винятку згадані нами представники російського імперського соціуму не ставили під сумнів доцільність вирішення аграрної проблеми, усвідомлюючи тісний зв'язок між нею та тими суспільно-політичними потрясіннями, що переживала імперія Романових. Вони були одностайні у тому, що край революції, новий поштовх у розвитку країни покладуть широкомасштабні урядові заходи в аграрній сфері.

10. Заплановані урядом С. Вітте інновації були системними і масштабними, цілісними. Віттевська аграрна програма передбачала безпосереднє покращення майнових статків та правового статусу селянства, опосередковано стимулювала і культурно-побутову, і агрокультурну сфери. Оскільки без поліпшення добробуту селян не могло бути і мови про

підвищення їх загального освітньо-культурного рівня. Вона мала на меті не лише розвиток сільського господарства як галузі економіки, а й усунення диспропорцій у віттевській економічній моделі. Тобто, модернізація аграрного сектора безпосередньо впливала на загальноімперські тенденції економічного розвитку. Відповідно вона позначалася і на міцності позицій країни у тогочасних геополітичних іграх між розвинутими державами.

11. Зміст проурядових аграрних ініціатив був адекватним тим селянським вимогам і наказам, що висувалися ними у 1905 – 1907 рр. до властей. Потужний інтелектуальний капітал, зосереджений у проурядових аграрних ініціативах у Російській імперії на початку ХХ ст. стане у нагоді й за сучасних умов реформування та інтенсифікації сільського господарства.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ ВИКЛАДЕНО У ТАКИХ ПУБЛІКАЦІЯХ АВТОРА:

Монографія:

1. Священко З.В. Проурядові аграрні ініціативи в Російській імперії на початку ХХ ст. / З.В. Священко. – Умань : ФОП. Жовтий О.О., 2012. – 343 с.

Рецензія: Корновенко С.В. Священко З.В. Проурядові аграрні ініціативи в Російській імперії на початку ХХ ст. / С. Корновенко // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка : Історичні науки. – Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2013. – Випуск 6 (на пошану професора А.Г. Філінюка) – 496 с. – С. 488-490.

Публікації у фахових виданнях, які відображають основні положення дисертаційного дослідження:

1. Священко З.В. Цель и средства реализации столыпинской аграрной реформы в оценке историков 1990-х гг. – начала ХХІ в. / З.В. Священко // Культура народов Причерноморья. – 2011. – № 204. – С. 39-42.

2. Священко З.В. «Комісія 16 листопада 1901 р.» та аграрне питання в Росії напередодні революції 1905 – 1907 рр. / З.В. Священко // Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць / Ред. кол.: В.А. Смолій, О.І. Гуржій, А.Г. Морозов та ін. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2011. – Вип. 4. – 300 с. – С. 286-288.

3. Священко З.В. Розробка основ нової аграрної політики Російської імперії Особливою нарадою з потреб сільськогосподарської промисловості / З.В. Священко // Схід. Аналітично-інформаційний журнал. – 2012. – № 2 (116), березень-квітень. – С. 138-142.

4. Священко З.В. Аграрне питання в політичній діяльності В. Плеве / З.В. Священко // Історичний архів. Наукові студії: Збірник наукових праць – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2012. – Вип. 9. – 188 с. – С. 59-65.
5. Священко З.В. Питання про роль селянської общини у політичному житті Російської імперії (на матеріалах роботи «Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості») // Грані (науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах). – Дн., 2012. – № 5(85). – С. 10-14.
6. Священко З.В. Редакційна комісія Міністерства внутрішніх справ Росії: організація, мета та принципи діяльності / З.В. Священко // Слов'янський вісник: збірник наукових праць. Серія «Історичні та політичні науки» / Рівненський державний гуманітарний університет, Рівненський інститут слов'янознавства Київського славістичного університету. – Випуск 14. – Рівне, 2012. – 254 с. – С. 90-93.
7. Священко З.В. Створення «Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості», її склад, структура, принципи діяльності (1902 – 1905 рр.) / З.В. Священко // Збірник наукових праць Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії. – К.: ННДІУВІ, 2012. – Т. ХХІХ. – 370 с. – С. 261-275.
8. Священко З.В. Аграрне питання у діяльності Комісії особливої наради Олексія Оболенського / З.В. Священко // Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць / Ред. кол.: В.А. Смолій, О.І. Гуржій, А.Г. Морозов та ін. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2012. – Вип. 5. – 320 с. – С. 82-85.
9. Священко З.В. Влияние решений «Особенного совещания из потребностей сельскохозяйственной промышленности» на основные положения столыпинской аграрной реформы / З.В. Священко // Культура народов Причерноморья. – 2012. – № 232. – С. 36-40.
10. Священко З.В. Аграрні ініціативи комісії Особливої наради О. Стишинського та Міжвідомчої особливої наради з переселенської справи А. Куломзина / З.В. Священко // Український селянин: Зб. Наук. Праць / За ред. А.Г. Морозова. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2012. – Вип. 13. – 248 с. – С. 151-155.
11. Священко З.В. Питання удосконалення системи управління селянами у проекті аграрної реформи Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ Російської імперії / З.В. Священко // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: наукові записки РДГУ– Випуск 23. – Рівне: Рівненський державний гуманітарний університет, 2012. – 690 с. – С. 367-376.
12. Священко З.В. Надільне землеволодіння та селянська община у проекті аграрної реформи Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ Російської імперії / З.В. Священко // Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць / Ред. кол.: В.А. Смолій, О.І. Гуржій, А.Г. Морозов та ін. –

Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2012. – Вип. 5. – 320 с. – С. 276-278.

13. Священко З.В. Створення та принципи діяльності губернських нарад з розгляду проекту аграрної реформи в Російській імперії напередодні революції 1905 – 1907 рр. / З.В. Священко // Слов'янський вісник: збірник наукових праць. Серія «Історичні та політичні науки» / Рівненський державний гуманітарний університет, Рівненський інститут слов'янознавства Київського славистичного університету. – Випуск 15. – Рівне, 2013. – 162 с. – С. 39-42.

14. Священко З.В. Питання про роль Селянського банку у Російській імперії початку ХХ ст. у діяльності Комісії особливої наради О.Оболенського / З.В. Священко // Грані (науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах). – Дн., 2013. – № 2 (94). – С. 54-58.

15. Священко З.В. Роль та значення селянської общини у проекті аграрної реформи Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ Російської імперії / З.В. Священко // Вісник ЛНУ. Історичні науки. – Луганський національний університет імені Тараса Шевченка, 2013. – №1(260). – С. 27-32.

16. Священко З.В. Аграрне питання у діяльності Народи В. Гурко / З.В. Священко // Історичний архів. Наукові студії : Збірник наукових праць – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2013. – Вип. 10. – 220 с. – С. 70–76.

17. Священко З.В. Аграрні ініціативи російського дворянства в роки революції 1905 – 1907 рр. / З.В. Священко // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2013. – Випуск 71 (№4). – 968 с. – С. 114-119.

18. Священко З.В. Проурядові аграрні ініціативи в Російській імперії на початку ХХ ст. в оцінці сучасних українських істориків (короткий історіографічний огляд) / З.В. Священко // Схід. Аналітично-інформаційний журнал. – 2013. – № 2 (122), березень-квітень. – С. 100-107.

19. Священко З.В. Переселенська політика у Російській імперії на початку ХХ ст. (на матеріалах роботи комісії особливої наради О. Стишинського та міжвідомчої особливої наради з переселенської справи А. Куломзина) / З.В. Священко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2013. – Вип. XXXV. – С. 175-180.

20. Священко З.В. Результати діяльності губернських нарад з розгляду проекту аграрної реформи в Російській імперії напередодні та на початку революції 1905 – 1907 рр. / З.В. Священко // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 21. Серія : Історія : Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. – Вінниця, 2013. – 304 с. – С. 186-191.

21. Священко З.В. Трансформація поглядів С. Вітте на роль селянської общини в Російській імперії на рубежі XIX – XX ст. / З.В. Священко // Вісник Черкаського національного університету. Серія всесвітня історія. – Випуск 248. – Черкаси, 2013. – С. 94-99.

22. Священко З.В. Аграрні ініціативи російських громадських діячів – фахівців з аграрної проблематики в роки революції 1905 – 1907 рр. / З.В. Священко // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка : Історичні науки. – Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2013. – Випуск 6 (на пошану професора А.Г. Філінюка) – 496 с. – С. 150-156.

23. Священко З.В. Взгляды земских деятелей на сельское хозяйство Российской империи начала XX в. (на материалах работы «Комиссии Центра») / З.В. Священко // Труды института крестьяноведения Южного Урала им. В.П. Данилова: Выпуск 4. – Оренбург: ГБУ «РЦРО», 2012. – С.54-58.

Публікації, які додатково відображають результати дисертаційного дослідження:

1. Священко З.В. Діяльність Селянського банку під час проведення Столипінської аграрної реформи: сучасна українська історіографія проблеми / З.В. Священко // Треті наукові читання, присвячені П.А.Столипіну. / Збірка наукових праць. – К.: НАИРИ, 2011. – С. 4-8.

2. Священко З.В. Погляди земського дворянства Російської імперії початку XX ст. на сільську громаду (на прикладі роботи «Комісії 16 листопада 1901 р.») / З.В. Священко // Матеріали I Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю: «Історико-філософські читання молодих учених» (12 квітня 2012 року). – Суми: Вид-во СумДПУ ім. А.С. Макаренка, 2012. – 272 с. – С. 51-54.

3. Священко З.В. Мета і засоби реалізації столипінської аграрної реформи: сучасна історіографія проблеми / З.В. Священко // Актуальні проблеми археології, історії та історичного краєзнавства Буго-Дніпровського межиріччя: Збірник наукових праць / Відп. ред. В.І. Марочко, А.Г. Морозов. – Умань: ПП Жовтий, 2012. – 473 с. – С. 396-400.

4. Священко З.В. «Редакційна комісія Міністерства внутрішніх справ» та аграрне питання в Російській імперії напередодні революції 1905 – 1907 рр. / З.В. Священко // Всесвітня історія та актуальні проблеми міжнародних відносин: стат. та матеріали III Міжнар. наук.-прак. конф., присвяченої пам'яті професора Г.Л. Бондаревського (3-4 квіт. 2012 р., м. Луганськ). / Під ред. М.С.Бурьяна. – Луганськ: ТОВ «Віртуальна реальність». – 2012. – 504 с. – С. 146-150.

5. Священко З.В. Комісія М. Кутлера та аграрне питання в Російській імперії напередодні революції 1905 – 1907 рр. / З.В. Священко // Матеріали V Волинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції (м. Житомир, 9-10 листопада 2012 р.) : Збірник наукових праць. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2012. – 412 с. – С. 107-110.

6. Священко З.В. Переселенческий вопрос в Российской империи начала XX века (на материалах работы Особого совещания с переселенческих дел А.Н.Куломзина) / З.В. Священко // Государство, общество, церковь в истории России XX века : материалы XII Междунар. науч. конф., Иваново, 20–21 февраля 2013 г. : в 2 ч. – Иваново : Иван. гос. ун-т, 2012. – Ч. 2. – С. 579-583.

7. Священко З.В. Проект аграрных преобразований в Российской империи начала XX века в работе Особой комиссии Главного управления земледелия и землеустройства / З.В. Священко // Проблемы становления и развития российской государственности: Сборник статей VIII-й Всероссийской (с международным участием) заочной научно-практической конференции, 30 декабря 2012 г. / Ред.-сост. А.О. Коптелов (Общ. орг-я «ПолитИст»). – Екатеринбург: УМЦ УПИ, 2013. – С.31-35.

АНОТАЦІЇ

Священко З.В. Проурядові аграрні ініціативи в Російській імперії на початку XX століття. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук зі спеціальності 07.00.02 – всесвітня історія. – Донецький національний університет. – Донецьк, 2013.

У дисертації на основі аналізу здобутків попередників, широкого джерельного матеріалу, частину якого вперше введено до наукового обігу, об'єктивно-науково вивчено проурядові аграрні ініціативи в Російській імперії на початку XX ст. Автором з'ясовано, що аграрне питання в урядових та проурядових колах Російської імперії на початку XX ст. посідало чільне місце, стало лейтмотивом внутрішньої економічної політики держави. Особливо зусилля властей з його вирішення активізувалися під час масових селянських збройних антиурядових виступів.

Обґрунтовано твердження про те, що на початку XX ст. відбулися серйозні, а в окремих моментах, беручи до уваги консерватизм людської психіки, радикальні зміни у розумінні дворянами, дворянськими об'єднаннями, чиновниками, великими землевласниками, науковцями сутності аграрного питання. Автором доведено, що зміст проурядових аграрних ініціатив був адекватним тим селянським вимогам і наказам, що висувалися ними у 1905 – 1907 рр. до властей.

Ключові слова: аграрне питання, аграрна політика, проурядові аграрні ініціативи, російський імперський соціум, російський політичний істеблїшмент, державні комісії та наради, аграрна політика уряду С. Вітте.

Священко З.В. Проправительственные аграрные инициативы в Российской империи в начале XX века. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.02 – всемирная история. – Донецкий национальный университет. – Донецк, 2013.

В диссертации на основе изучения архивных источников, опубликованных материалов и научной литературы проанализированы проправительственные аграрные инициативы в Российской империи в начале XX века. Автором выяснено, что аграрный вопрос в правительственных и проправительственных кругах занимал видное место, стал лейтмотивом внутренней экономической политики государства. Особенно усилия властей по его решению активизировались во время массовых крестьянских вооруженных антиправительственных выступлений.

В работе установлено, что решения Особого совещания по вопросам сельскохозяйственной промышленности Министерства финансов, принятые по ключевым вопросам социально-экономической жизни крестьян, свидетельствовали, что совещание выбрало и придерживалось четкого курса, направленного на модификацию аграрного сектора экономики. Одновременно учитывались интересы если не всех, то большинства сельхозпроизводителей. Приоритет стали отдавать развитию личной инициативы крестьян, постепенной трансформации общинного землевладения в индивидуальное, становлению института крестьянской частной собственности на землю.

Утверждается, что принципы, положенные в основу работы Редакционной комиссии Министерства внутренних дел, были созвучны мыслям императора. Недостатком этих взглядов было то, что они серьезно диссонировали с теми социально-экономическими и общественно-политическими процессами, которые набирали мощных оборотов в Российской империи в начале XX в.

Показано, что деятельность "Комиссии Центра" В. Коковцова и Комиссии А. Оболенского отражала особенности понимания правящими кругами Российской империи в начале XX в. сущности аграрного вопроса и путей его решения. Противостояние консерватизма и либерализма не давало возможности применять конкретные уроки для улучшения социально-экономического и общественно-политического положения крестьянства, интенсификации сельского хозяйства в целом. В то же время деятельность Особого совещания под председательством А. Стишинского и Особого совещания А. Куломзина оказалась результативной. Обе комиссии работали удивительно слаженно. Они разработали закон, по которому впервые в

юридической практике Российской империи регламентировался социальный аспект в жизни крестьян-переселенцев.

Автором обосновано утверждение о том, что в начале XX в. произошли серьезные, а в отдельных моментах, учитывая консерватизм человеческой психики, радикальные изменения в понимании дворянами, дворянскими объединениями, чиновниками, крупными землевладельцами, учеными сущности аграрного вопроса. Все без исключения представители российского имперского социума не ставили под сомнение целесообразность решения аграрной проблемы.

Выяснено, что запланированные правительством С. Витте инновации были системными и масштабными, целостными. Виттевская аграрная программа предусматривала непосредственное улучшение имущественного состояния и правового статуса крестьянства, косвенно стимулировала и культурно-бытовую, и агрокультурную сферы. Она имела целью не только развитие сельского хозяйства как отрасли экономики, но и устранение диспропорций в виттевской экономической модели.

Ключевые слова: аграрный вопрос, аграрная политика, проправительственные аграрные инициативы, российский имперский социум, российский политический истеблишмент, государственные комиссии и совещания, аграрная политика правительства С. Витте.

Svyaschenko Z. Agricultural pro-government initiatives in the Russian Empire in the early twentieth century. – Manuscript.

Dissertation on the competition of scientific degree of doctor of historical sciences on specialty 07.00.02 – History of the world. – National University Donetsk. – Donetsk, 2013.

On the basis of the analysis of the predecessors' findings, a wide range of sources, a part of which has been firstly introduced into the academic circulation, agricultural pro-government initiatives in the Russian Empire in the early twentieth century have been objectively and scientifically investigated. The author found out that in government and pro-government circles of the Russian Empire in the early twentieth century the agrarian issues were of paramount importance, and became the guideline factor in the national economic policy. The efforts of the authorities for solving the problem became highly intensified during extensive peasant armed anti-government protests.

Of the dissertation justifies the assertion that in the early twentieth century taking into consideration the conservatism of human psyche there were dramatic if not radical changes in the understanding the essence of the agrarian problem by the nobility, noble associations, officials, prominent landowners and scientists. Every representative of the Russian imperial society does not question the feasibility of solving the agricultural problems.

The author has proved that the content of pro-government initiatives was adequate to the peasantry's demands and orders that were put forward in 1905 – 1907.

Keywords: agrarian issues, agrarian problems, agricultural policy, agricultural pro-government initiatives, imperial Russian society, the Russian political establishment, government commissions and councils, S.Witte's government agricultural policy.